

Türk Tıp Tarihi Arkivi

Cilt 3. No. 10. 1938

İbni Sinanın Tedbirül Müsafirin Risalesi

Dr. A. Süheyl Ünver

İbni Sina' mızın bu makalesinden çıkarılan ve bu gün için ehemmiyetli olan bahislerini muhtevi muhtasar bir kısmı (*İbni Sina'*nın seferde bulunanların yapacakları tedbirlere aid makalesi hakkında bir mülâhaza) namı altında Tedavi kliniği ve Laboratuvarı Dergisinin 1938 senesi 29 uncu numarasında neşrolunmuştu. Şimdi bu risalenin Ayasofya Kütüphanesinde 4819 numaralı Mecmuai Resailde bulunan aslının Tıp Tarihi Enstitüsünün fotoğrafı ile çıkarılan bir kopyasından (Şekil 1 - 10) Süleymaniye Kütüphanesi Direktörü Bay Müderris *Hazmi Tura* tarafından yapılan tam tercemesini neşrediyoruz.

*İbni Sina'*nın bu risalesi yolda ittihaz olunacak vakı tedbirlere ve yol ârizaları karşısında yapılacak tedavilere güzel bir misaldir. *İbni Sina'*nın bu makalesi kanunundan çıkartılmış bir kısım değildir. Tokatlı Hekim *Mustafa Efendi* [1] tarafından terceme edilen kanunun kendi hattı destile Ragıb Paşa Kütüphanesinde mahfuz 5 ve 6 ncı defterinde Tedbirülmüsafir hakkında mühim malûmat vardır [2]. Fakat birinci numaralı sahife ile asıl metnin

[1] Tokatlı Mustafa efendi XVIII inci asrın çok çalışkan ve âlim hekimlerindendir. Başvekâlet arşivinde Tıp dosyası numara 790 da Hekim başı Büyük Hayrullah efendi inhasile Tokatda 1275 de açılan Pervane Bey Darüşşifasına oğlu Tabib Mehmed Raşid efendinin tayini mevzuubahistir. Bu vesika ile bu büyük âlimin oğlunun da hekim olduğunu ve Tokatlı olması dolayısıyla Tokatda Selçuklular Darüşşifasına tayini kaydı mühim görüldüğünden tercemei haline ilâve olunmak üzere buraya kaydedildi.

[2] Kanun — Hekim Tokatlı Mustafa efendi tercemesi. El yazısı ile olan defterlerinden : Külliyyat 5, varak 494 b

الجملة في تدبير المسافر وهي ثمانية فصول الفصل الاول في تدبير اعراض نذير بامرض

الفصل الثاني قول كلي في تدبير المسافر a 496

الفصل الثالث في توقي الحرو خصوصا في السفر وتدير من يسافر فيه b 497

الفصل الرابع في تدبير من يسافر في البرد b 498

الفصل الخامس في حفظ الاطراف عن ضرر البرد b 499

Hemedanda :

... Buranın mülhakatından bir kaza olan Ruzeraverde yapılan ve aynı mahalde yetişen zafran burada satılır.

... (Burada) mühim mikyasda değerli zafran zer' olunur.

Rey :

... Bağdaddan sonra Şarkda bundan daha mamur bir şehir yoktur. Burası Nişaburdan daha mamurdu. Binalarının çoğu kerpiçtir. Bu bölgede anılan dağlardan biri de Zenbavend dağıdır. Bu dağ yüksek bir dağdır. İşittiğime göre yüksekliğinden dolayı iki fersah yerden görünürmüş. Kimsenin bu dağa çıktığını işitmedim. Bu dağ hakkında, yer yüzünün her tarafından sahirlere bu dağda ikamet ediyor diyerek bir çok hurafeler söyleniyorlar.

... Hemedan'ın ve mahların (men) ni dört yüz dirhemdir [1]

Cürcan... Bunların menleri altı yüz dirhem olduğu gibi Taberistan ve Reyin de böyledir. Komes'in menni ise üçyüz dirhemdir.

Hazerde.. İtil kasabası :

(Padişahın hükümlerine misal olarak yazılan)

Bunlardan bir adamın kölesi vardı, onu oğulluk edinmiş idi. Bu köle kâtip ve nüfuzu nazar sahibi idi. Adamın kendi oğlu da vardı, fakat daima seferle meşgul olur, gurbette bulunurdu. Adam bu satın alınan köleyi tüccar komşuları arasında ve halvette dostları ve kardeşleri arasında oğlum diye çağırır idi. Çocuk köleye mektup yazdı ve babasının göndermekte olduğu mallarını göndermesini istedi, fakat köle bunu göndermekten imtina etti: « Buraya gelmeni istiyorum, elinde olan malları alacağım, zira cümlesi benimdir» dedi. Bu mesele çocuğun mahalline cabuk gelmesini icabetti. Bu hususda münazaa ettiler. Herbiri davasına hüccet ikame etti. Birisi için kâfi addedilecek hüccet kaim olunca diğeri o hücceti iptal edecek şüpheler irad ediyordu. Bunların en çok hükümleri bunun (bu şüpheler) üzerine idi. Bu suretle münazaaları tam bir sene sürdü. Bu kavim nezdinde ve diğer gayri müslim memleketlerinde, hüküm meselesi bu şekli alınca, meseleyi başkası değil belki padişahın kendisi, kendi reyile hallederdi. Blnaenaleyh bir sene sonra padişah kendisi meseleyi halletmek için meclis kurdu, kasaba ahalisi de hazır oldular. Padişah bunların bütün davalarını

[1] Bir men bir batman, iki ritıldır, bir ritil Şamda 480 dirhem, Bağdadda 130 dirhemdir. Kamus mütercimi diyor ki : Bir men bir batmandır, bir batman iki ritil, bir ritil on iki okka $\frac{5}{3}$ estar, bir estar dört buçuk miskal, bir miskal $\frac{10}{7}$ dirhem, bir dirhem altı dank iki kırat, bir kırat iki tuc bir tuciki habbe. (Y. Z. Yörükân)

ve bütün şüphelerini tekrar ettirdi, Fakat padişah bunlardan birinin lehine, diğerinin aleyhine hükmetmeğe yol bulamadı sonra çocuğa: babanın kabrini doğru biliyor musun? diye sordu. Çocuk biliyorum, fakat kat'i surette kesdiremiyorum, zira onu gömerlerken görmedim, dedi. Sonra müddei olan köleden babanın kabrini biliyor musun diye sordu. Köle onu biliyorum kendi elimle gömdüm dedi. Padişah, eğer bulabilirsene onun çürümüş kemiklerinden bana bir parça getiriniz, dedi. Kabre giderek onun çürümüş kemiklerinden bir parça aldı ve o parça padişah huzuruna getirildi. Padişah davacı köle kendisinden kan aldırın diye emretti. Köle kan aldırdı, kölenin kanını kemik üzerine akıtınca, kan kemik üzerinde durmadı sağa sola aktı, sonra çocukdan kan alınarak o kemik üzerine akıtıldı, Kemik o kanı içti, kan kemik üzerinde durdu. Bunun üzerine padişah köleyi tedib ve ta'zir ederek hem kendisini ve hem elindeki malı çocuğa verdi.

Secistan :

Hazer memleketinin kendisinden, balık tutkalından başka uzak ve yakına götürülecek hiç bir şey çıkmıyor.

Secistan kıtasının en büyük şehri Zerenc denilen şehirdir... Varoş (kale içi) pazarlarından birine Suku Amr adı verilir ki bunu Amr bin Leys yaptırmış ve bunu camiye, hastaneye ve mescidi harama vakfetmiş. Bu pazarlardan her gün bin dirhem kadar irad gelirdi.

Secistan ile Mukran arasında Secistan çölünde büyük miktarda haltit mahsulü çıkar. Hatta onların en çok yedikleri yemek haltittir. Ve bütün yemeklerine bundan koyarlar.

Nokan dağlarında biram denilen çömlek maden ocağı vardır ki Horasanın diğer şehirlerine ihrac olunur. Burada bakır, demir, gümüş, firuzeç, hamahin, dehenc [1] gibi diğer maden ocakları da vardır. Bir çok insanlar burada altın madeni bulunduğunu bana söylediler. Fakat masrafını kurtarmıyormuş. Ben orada bir çok gayri safi billûr parçaları gördüm ...

Bedahşandan.. kırmızı ve çeşid nar renkli gül renkli penbe ve al renkli yakuta benzer nefis cevherleri muhtevi taşların envaı çıkar, yine buradan kıymetli lâciverd taşı çıkar. Dağlarında maden ocakları vardır ki bu ocaklardan muhtelif madenler çıkarılır ... Bedahşana vehhan yolile Tibetden misk de gelir. Belh ve kazalarından turunç, nilüfer, şeker kamışı ve ancak sıcak memleketlerde yetişen diğerleri yetişir...

Maveraünnehirde.. Bunlarda öyle altın, gümüş, cıva madenleri vardır ki veriminin çokluğu ve bolluğu cihetinden İslâm memleketlerinde olan hiç bir maden ocağı bunlarla boy ölçüşemez. İslâm diyarından hiç bir memlekette nişadır bulunduğunu bilmiyorum, yalnız az bir şey Sicilyada gördüm. Fakat kuvvet cihetinden bunların nişadırları gibi değildir. Bunların Maveraünnehirde kâğıtları vardır, bu kâğıtların iyilik ve çokluk cihetinden bir yerde naziri yoktur.

Vaşcird.. Burada Saganiyandan Vaşcird kadar zafran çıkar.

... Maveraünnehirde onbinden fazla misafirhane vardır. Bunların çoğunda misafirin hayvanlarına yem ve misafire muhtaç olduğu takdirde yemek dahi veriliyor. Semerkand'da mevcut olan han, yol kenarı, mahalle veyahut insanlar mecmaı olan bağçelerden, nadir olarak buzlu su dağıtan sebilden hali bir yer görürsün. Haberine güvenilen bir kimsenin bana haber verdiğiğine göre, Semerkand şehrinde ve dış hisarın içinde bulunan bağçelerde 2000 den ziyade mahalde buzlu su dağıtan sebiller vardır ki bunlar için vakıflar da tahsis edilmiştir.

(Maveraünnehr).. Münk ve Helâverdden misk ve köle gelir.

(Buhara).. Necar cefer diye tanınmış nehir vardır ki nehirden ayrılır (Harmeysen)e müntehi oluncuya kadar köyleri sular. İçme suları bu nehirdendir.

Buhara.. Büttem kasabalarında olan nişadır, cam, demir, cıva, kurşun, kalay, altın, gümüş, neft, zift, firuze Ferganada olan nişadır. Zikretmiş olduğum Ferganada kömür gibi yanan taş (hepsi büttem dağındadır) bu dağın eteğinde yahut tepesinde, yahut bu dağa bitişik olan yüksek ve alçak yerlerdedir. Bu dağda Büttem bölgesinde Semerkand bölgesinde Zaç dağlarında sıcak ve soğuk sular vardır. Fakat burada yazın sıcak ve semum şiddetlendiği zaman su kaynakları donar, hatta buzlar direk gibi olur, akması kesilir. Kışın ise suyu sıcak olur.

(Semerkand) .. Bu şehirde büyük şehirlerde bulunan mahaller, hamamlar, hanlar ve meskenler vardır. Buranın bir akar suyu vardır ki busu bir kısmı kurşun olan nehirden bu şehre girer. Büttem'de altın, gümüş, zaç ve bir çok tarafa sevkolunan nişadır madenleri vardır. Burada gar gibi olan bir dağ üzerine, eve benzer bir bina yapılmış ve bu binanın kapıları ve pencereleri kapanmıştır. Bu binanın içinde kaynak vardır ki bu kaynaktan buhar çıkar. Bu buhar geceleyin duman gibi gündüzün ateş gibi gözükür. Bu buhar tekâstüf ederse ondan nişadır koparılır. Sıcaklığın şiddetinden dolayı bu evin

içine kimse girmez, girerse yanar. Yalnız üzerine ıslak keçe giyerek çabuk girip çabuk çıkabilir ve bu arada ne alabilirse alır. Bu buhar yerini değiştirir. Bu takdirde meydana çıkıncıya kadar ikinci yerden kazırlar. Eğer bu buharın üzerinde bunu dağılmaktan menedecek bina bulunmazsa yaklaşan kimseye zararı dokunmaz. Eğer bu buhar bir binada boğulursa sıcaklığın şiddetinden dolayı giren kimseyi yakar.

(İlâk).. İlâk dağının arkası fergana sınırına bitişir ve burada zarphane bulunduğundan altın ve gümüşten pek çok mal revacdadır.

(Farab).. Mantık kitapları sahibi olan ve kudama kitaplarını tefsir eden ve bu hususda herkesden ileri olan Ebu Nasr Elfarabî buradandır. Farab nahiye adıdır. Uzunluğu ve eni miktarı bir günlük mesafeden azdır.

... Suc dağlarından cıva çıkar. Yukarı Nesya bölgesinde zift Ceragesenk, altın, gümüş, firuze, demir, Bakır, ve kalay gözleri vardır. Esberede siyah taşlı dağ vardır ki bu taş kömür gibi yanar ve külü ile de elbise beyazlatılır.

.. Fergana dağlarında tohumları etrafa sevkolunan Taberhun [*] ağacı, gülgân ağacı vardır. Bu nebatlar buralara mahsustur. Bu bölgelerden ve Türk bölgelerinden, büttemden çıktığı gibi, pek çok nişadır çıkar.

İsfahanlı İbni Reste «Kitabül A'lâk Ennefise» den :

Heratla Secistan yolu üzerinde bir çok akar sular zikreder ve bu suların bir çoğunun krizlerle geldiğini anlatır.

(Kefçin) den (Kehen)e gidilen yer zikrolunurken şu malûmatı verir :

Secezli Abbasın babası diyor ki : Burada bir fersahlık mesafede bir bölge vardır ki sağı küçük dağa benzer. Burası kumluk bir yerdir. Bir adam buraya küçük veya büyük abtestini bozacak olursa şiddetli bir ses ve işitilen korkunç bir gürültü duyulur.

... İlk sünnet olan İbrahmdir.

Müellif diğer bir takım nadir ahvalden ve calibi dikkat vaziyetlerden bahseden kör topal bersamli uzun boylu kısa boylu meşhur adamları vaktinden evvel veya sonra doğurmuş kadınları... sayar.

[*] Metinde Taberhun dur Tarhun olsa gerek.

Yakubî den :

Bağdadın... tabipleri bütün tabiplerden... maharetlidir. Filozofun biri diyor ki :

— Benim ilim öğrenmek isteyişim, ilmin sonuna varmak ve nihayetini kavramak için değildir, bilinmemesi yaraşmıyan şeyleri bilmek içindir.

Aklı başında olan bir kimse için, bunun haricinde hareket etmek yaraşık almaz.

Sürremenrea «Samra» şehrinde... İkinci cadde Ebu Ahmet Caddesi diye tanınmıştır. Bu ad Reşid oğlu Ebu Ahmede izafedir. Bu caddenin doğu eihetinden itibaren ibtidası, tabiblikle uğraşan Bahtışu'un Mütevekkil zamanında yaptırdığı evidir.

...Rey şehrinin adı Muhammediyedir. Mansur hilâfeti zamanında Abdülcebbar bin Abdürrahman Elezdi ile muharebe etmeğe giderken buraya indiğinden ve bunu bina ettiğinden dediğimiz adı almıştır. Rey ahalisi muhtelif cinsten Acemler (gayri Arab) dir, Rey'de Arap azdır. Rey ahalisinin içme suları burada pek çok bulunan kaynaklardan ve büyük derelerdendir. Bu diyarın suyu çok olduğu için meyvası, bağçeleri ve ağaçları da çoktur. Rey'in bir çok büyük köyleri ve iklimleri vardır.

... Bamyân dağından su kaynakları fışkırır. Bamyân dağı yüksek olduğu için bu nehirlerin bütünü oradan çıkıyor. Bu dağda bakır, kurşun ve cıva madenleri vardır.

(Kâbil) in büyük kasabası Cürves denilen kasaba. Bu gün de kapalıdır. Lâkin tacirler buraya giriyorlar ve buradan büyük Kâbil helilesi (Ehlileç) getirirler.

Horasanı ve Secistanı kuşatmış olan bütün Türk illeri Estan Türkleridir.

Estan Türklerinde ekin yoktur. Yalnız darı bulunur ki bu da cavers denilen karaca darıdır. Bunların gıdaları kısarak sütü (kırmız) dır. Bunlar aynı zamanda beygir eti yerler. Fakat en çok yedikleri av etidir. bunların nezdinde demir azdır, Oklarını kemikden yaparlar.

Ibni hardazbe Elmesalikülmemalik,

... Arzın yuvarlak olduğunu, yumurta içinde sarı nasılsa feleğin boşluğu içinde kürenin o suretle mevzu olduğunu ve etrafında hava bulunduğunu... (yazar)

Türk illeri : ... Hırhız (Kırgız) burada misk bulunur.

... Meyyafarkın (Rebia) diyarının kazalarındandır. Diyarbekir

kurukla tutmasını emretti. Seyis o taylardan birine kuru attı ve tuttu ve eğerleyerek binip baktı. Gördü ki hayvan, yer ile gök arasında uçuyor ve dizgine münkad hareketi süratlidir. Taydan inip eğerini alınca öteki kısıraklar, hükümdarın kısıraklarından doğurdukları taylardan başka bütün taylarile birlikte otlaktan çıktılar, tekrar kaynağa daldılar. Sonra bu vakte kadar ondan hiç bir hayvan çıkmadı ve gözükmedi. İşte hüttl Türk atlarının cinsi bunlardan kaldı.

Yine bu adam bana anlattı: Belhde ve Belh bölgelerinde tanınmış bir şahsiyet olan Abdullah Elşahşi (yabut Şahşahlı Abdullah) adlı bir tüccardan bahsediyordu. Bu tüccar bu cins atlardan bir at satın almış, yüksekliği kara arşını ile üç arşın, genişliği de yine kara arşını ile bir arşın imiş.

Semerkand'dan 2 gün mesafede Kis denilen şehir ile Semerkand arasında büyük ve yüksek bir tepe vardır. Kis şehrinin arkasında Kar dağları vardır... Kar eridiği zaman sular pek ziyade artar... Bu suyun Allahın en güzel yaratmış olduğu insan şeklinde ahalişi vardır. Köy çobanlarından biri, koyunlarını daima orada otlatırdı. Diğer çobanlar korktukları için bu suya sokulamazlardı. Halbuki beriki çobanın elinde oku, kırışi, kavalı vardı. Çoban kaval çaldığı zaman bu su ahalişi suyun yüzüne çıkar ve kaval dinlerlerdi. Bir gün bu adam yüzü koyun uyumuştı. Sudan çıkanlar onu alıp götürdüler. Üzerinden bir gün, bir gece geçince çobanın ailesi onu aramaya geldiler ve su kenarında izini buldular. Sekiz gün kadar bu çoban oralarda kaldı ve ailesi kendisini çıkarmağa muvaffak olamadılar... (S 181)

Ca'fer oğlu Ebülferec ibni Kudame Elkâtib — Kitabül harac ve San'atülkitabenin (on birinci babında Türklere ve Türk ölkesine dair yazılan kısımlarından)

.. Hacistanda... büyük bir tuz ocağı vardır ki Şaş, Hücende ve diğerlerinin tuz ihtiyacını temin eder.

Hemedanlı ibni Fakih — Muhtasar Kitabülbüldan.

(Nubeliler ölkesinde) zeberced madeni vardır. Alva ölkesinin arkasında (نکبه، بکته) denilen yerde (yerlerinde) altın çıkar...

.. Bahr oğlu Amur diyor ki: Bazı şehirler vardır ki orada kokular istihale eder ve kokusu gider. Ehvaz şehri gibi...

... Kalikâlada hristiyan kilisesinde Şeanin gecesi, kilisenin bir yerinden sabaha kadar beyaz bir toprak çıkarılır. Sabah olunca

toprak alınan yer tamamen örtülmüş bulunur. Bu toprağı papazlar alırlar ve halka dağıtırlar. Bunun hassası yılan ve akrep zehirlerine karşıdır. Bu topraktan bir dank miktarı alınır, suya karıştırılır, yılanın veya akrebin soktuğı kimse o suyu içer ve daha orada şifa bulur. Bunun diğeri garabeti, eğer bu toprak satılır ve ya toprak mukabilinde bir matah alınırsa toprak faide vermez ve acıyı kesemez...

... Horasan havası güzel, suyu tatlı, toprağı sağlam ve meyvası lezzetli bir yerdir. Ahalisi işlerini muhkem yaparlar. Vücutları tam, boyları uzun ve yüzleri güzeldir. Türk atları şehari, deve, eşekten ibaret olan binekleri de iyi ve silâhlarının, zırhlarının ve elbiselerinin hepsi iyidir. Sanki burası güzel san'atların muhkemliği hususunda Çin ülkesinden bir parçadır. Bunlar ticaret erbabı olduğı kadar hikmet ilim ve fıkıh ehlidirler.

... Halifelerden bir zata Horasan ahalisinden akıllı, edib ve Horasanlıları tanıyan bir adam geldi. Halife bu adama sordu: Horasan ahalisinden en ziyade doğru sözlü olan kimdir? Bana söyle! Bu adam cevap verdi: Buharahlardır.

- Ya en ziyade ekmek ve tuz veren kimlerdir?
- Cuzecan ahalisidir.
- Ya en iyi misafirci olanlar kimlerdir?
- Semerkand ahalisidir.
- Ya en ziyade itaatsizlik eden ve kendi bildiğine giden kimlerdir?
- Harezmi ahalisidir.
- Ya en ince zekâyâ malik olan ve en derin düşünen kimdir?
- Merverruz ahalisidir.
- Ya akılları en sağlam olanlar hangileridir.
- Eğer Nisa ahalisi razı olursa Tus ahalisidir.
- Ya en ziyade kavgacı ve gürültücü olanlar kimlerdir?
- Serahs ahalisi.
- Düşüncesinde ve tedbirinde en ziyade zaaf olanlar kimlerdir?
- Nisabur ahalisi.
- Kıskançlığı en az olanlar hangileridir?
- Herat ahalisi.
- Yaraticıyı en bilmeyen kim?
- Buşenc ahalisi.
- En atıcıları kimler?
- Harezmdaki Cürcaniye ahalisi.

— En ince görüşlü olanları kimlerdir ?

— Merv ahalisidir.

Ben bir gün Mervde Talikanlı İshakın babasının yanında idim. İç kalenin yarıklarından bir takım kafa tasları döküldü ve bunlardan birisi parçalandı. Dökülen dişlerden iki tanesi tartıldı. Her biri iki men geldi (dört rıtıl, bir rıtıl bağdadda 130 dirhem veya buna yakındır).

... Bermek Kaşmirde büyüdü. Nücum ve tıb ve hikmet kısımları ilimlerini tahsil etti. Burada yine müşriklik dininde kalmıştı. Beri tarafta ise veba salgını geldi. Bunlar bu salgını dinlerinden ayrılmasına yorarak Bermeke mektup yazdılar. Bermek geldi, bunlar da Bermeki babasının yerine oturtular.

Türkler atıcılıkta göz karasına vuracak kadar mahirdirler. Bunların ülkelerinde güzel (hutu) [1] çıkar, Bu hutu Türk ilinde yaşayan bir hayvanın altında çıkan bir boynuzdur.

... Türklerde bulunan garibelerden biri istedikleri zaman yağmur veya kar yağdırmak için kullandıkları taşdır, Bu onların arasında o kadar ün almıştır ki bunu hiç bir Türk inkâr etmez. Bu taşlar yalnız dokuz Oğuz hakanının nezdinde bulunur. Diğer Türk hükümdarlarının hiç birinde bulunmaz.

Deniliyor ki dokuz Oğuzlar bu taşları güneşin doğduğu ülkede geyiklerden almışlardır. Bu hayvanlar orada güneş yakmasını diye bu taşlarla siperlenirlerdi.

Ahmed oğlu İsmail anlatıyor ki Türkler kendisile harp ettikleri zaman Türkler bu yağmur ve kar yağdırmak için yaptıkları şeyi yapmışlar ve kar yağmağa başlamış, busuretle Türkler bunları arkalarından vurmağa başlamışlar. Bunun üzerine İsmail Tanrıya yalvarmış, ağlamış ve yalvarmış ve askeleri Türklerin arkasını sararak Türklere muzaffer olmuştur.

[1] Hayvan boynuzudur ki nefes eşyadandır. Sultanların hazinesinde bulunur. Bunu taşıyan kimseye zehir tesir etmez ve zehir ona karış olursa derhal ter zahir olur. Yarılma içi taş gibi çıkar. İçinde nükuşu acibe ve eşkâli garibe vardır. Bu hayvanın ne olduğunda çok ihtilâflar vardır.